

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

42. АГФФ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 2. Матэрыялы фальклорна-этнаграфічнай экспедыцыі ПДУ ў Докшыцкі раён (ліпень 2009 г.). – Сш. 3. Запісы Аўсейчыка У.Я., Філіпенкі У.С., Высоцкага С., Шаўчэнка Я., Шыпіла Н., Путронка К.

43. АГФФ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 2. Матэрыялы фальклорна-этнаграфічнай экспедыцыі ПДУ ў Докшыцкі раён (ліпень 2009 г.). – Сш. 5. Запісы Філіпенкі У.С., Лобача У.А., Клопавай С., Высоцкай А., Жахоўскага Б., Шаўчэнка Я.

44. АГФФ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 7. Матэрыялы фальклорна-этнаграфічнай экспедыцыі ў вёскі Свіркі і Валодзькі Докшыцкага раёна (2012 г.). Запісы Матошка А.

45. Байбурын, А.К. Ритуал в традиционной культуре : Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А.К. Байбурын. – СПб. : Наука, 1993. – 237 с.

УДК 39:630 (=161.3). 19/20

ЭТНАКУЛЬТУРНЫЯ АСПЕКТЫ ЛЕСАКАРЫСТАННЯ Ў СВЯТЛЕ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫХ ФАКТАРАЎ

А.Ю. БАБІЧ,

Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Наваполацк

Хто ў лесе ня злодзеі, той дома не гаспадар

Асноўная ўвага надаецца такім этнакультурным формам лесакарыстання, як нарыхтоўка драўніны і збіральніцтва. Аналізуецца ўплыў сацыяльна-эканамічных фактараў на тадыцыйнае лесакарыстанне беларусаў. У якасці гістарычнага кантэксту злучаны тры перыяды: канец XIX – пачатак XX ст., 1920-я гг., 1990-я – 2000-я гг. Разглядаецца дынаміка лясістасці і прычыны змянення лясных плошчаў на тэрыторыі Беларусі. Звяртаецца ўвага на спецыфічнае разуменне права ўласнасці на лясныя рэсурсы ў беларускай традыцыйнай культуры. Апісваецца складаны працэс узаемадзеяння савецкіх органаў кіравання і мясцовага насельніцтва ва ўмовах маштабнай перабудовы лесагаспадарчай сістэмы ў 1920-я гг. Выяўляецца месца і значэнне збіральніцтва ва ўмовах рыначнай эканомікі ў Беларусі ў 1990-я – 2000-я гг.

Традыцыйная сістэма ўзаемадзеяння чалавека і прыроднага ландшафту будавалася на прынцыпах, якія павінны былі забяспечыць доўгачасовае карыстанне ўзнаўляемымі прыроднымі рэсурсамі. Захаваўшы ў лесакарыстанні такіх прынцыпаў, як эктэнсіўнасць, аптымальнасць, безадходнасць, узнаўленне рэсурсаў (невыварпанне) і да т. п., было звязана, з аднаго боку, з асаблівасцямі міфапаэтычнага светапогляду беларусаў, з другога – узроўнем развіцця вытворчых сіл на пэўным гістарычным этапе.

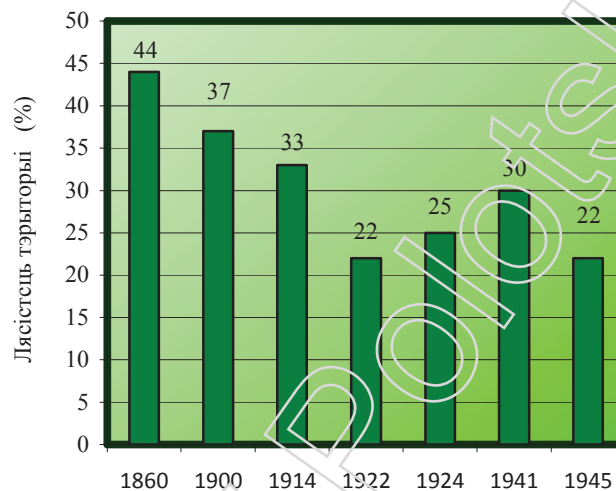
У прыватнасці, фарміраванне традыцыйнай сістэмы рэгулявання лясных карыстанняў адбывалася пад непасрэдным уплывам светапоглядных уяўленняў беларусаў аб прасторы лесу і яго міфалагічных насельніках. У сваю чаргу, захаваўшы пераважна натуральнага характару гаспадаркі ў значнай ступені стрымлівала рост інтэнсіўнасці эксплуатацыі лясных масіваў. У артыкуле асноўная ўвага будзе прысвечана такім заняткам, як нарыхтоўка драўніны і збіральніцтва, у кантэксце гістарычных умоў, якія на погляд аўтара, найбольш яскрава выяўляюць асаблівасці ўплыву сацыяльна-эканамічных фактараў на традыцыі лесакарыстання беларусаў.

Бачыцца мэгазгодным акрэсліць, што ўкладаецца аўтарам у паняцці “лесакарыстанне” і “культура лесакарыстання”, якія не з’яўляюцца спецыяльнымі этналагічнымі тэрмінамі. Працяглы час пад лесакарыстаннем разумелася толькі выкарыстанне драўніны як асноўнага ляснога рэсурсу. У выніку росту ўвагі навукоўцаў і грамадскасці да экалагічнай ролі ляснога рэсурсу, а таксама ўсведамлення істотнай долі недраўнінных рэсурсаў і іх значэння адбылося пашырэнне сэнсу дадзенага тэрміна [1, с. 3; 2, с. 273; 3, с. 36; 4, с. 5]. Сёння лесакарыстанне ў шырокім сэнсе прадугледжвае асваенне ўсіх даступных рэсурсаў лясной прасторы. У этналогіі тэрмін “лесакарыстанне” набывае новае асэнсаванне, адрознае ад іншых навук – экалогіі, лесазнаўства, прыродакарыстання, – і разглядаецца праз прызму ўзаемадзеяння грамадства і прыроды, абумоўленае культурай этнасу. Пад культурай лесакарыстання будзе разумецца сістэма гаспадарчых ведаў, уменняў, вераванняў, норм паводзін, якія выяўляюцца непасрэдна ў працэсе асваення чалавекам лясных рэсурсаў, а таксама комплекс прыстасаванняў і прылад працы, якія дазваляюць выкарыстоўваць гэтыя рэсурсы.

Драўнінныя рэсурсы ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Важнейшую культурную форму лесакарыстання ўяўляе сабой нарыхтоўка драўніны. Па меркаваннях даследчыкаў, першапачаткова праславянская форма *lěszь* абазначала 'будаўнічы матэрыял', што генетычна суадносяць з лацінскім *lignum* – 'драўніна, матэрыял' [5, с. 287–288]. І хоць сёння лексема "лес" найчасцей ужываецца для абазначэння сукупнасці дрэў, пэўнага локуса, семантычна яна звязана менавіта з нарыхтоўкай і выкарыстаннем драўнінных рэсурсаў. Інтэнсіўнасць дрэванарыхтовак у немалай ступені ўздзейнічала на стан і развіццё збіральніцтва, паляўніцтва, пчаларства.

Як адзначае вядомы беларускі спецыяліст у галіне лесазнаўства В.Ф. Багінскі, скарачэнне лясістасці да канца XIX – пачатку XX ст. не выклікалася празмернымі нарыхтоўкамі драўніны, якія былі адносна невялікімі, а вызначалася распрацоўкай лясоў пад сельскагаспадарчыя ўгоддзі [6, с. 54]. Асабліва імклівы рост прамысловых вырубак лясоў адбываецца ў апошняй чвэрці XIX ст., што адбілася зменамі ў лясістасці тэрыторыі (мал. 1).

Мал. 1. Дыяграма дынамікі лясістасці тэрыторыі Беларусі 1860 – 1945 гг. [1; 6; 7]

У канцы XIX – пачатку XX ст. праз шліхі транспарціроўкі па рэках басейна Дняпра, Нёмана і Заходняй Дзвіны, драўніна адпраўлялася ў Германію і Англію, Рыгу і Санкт-Пецярбург. Па падліках спецыялістаў, у сярэднім з 1883 па 1914 год штогод вырубалася для продажу каля 26 000 га высокапрадуктыўных насаджэнняў [6, с. 54].

Праблемы, звязаныя са скарачэннем лясных масіваў і пагаршэннем іх якасных характарыстык закранаюцца ў этнаграфічных працах канца XIX – пачатку XX ст. М.Я. Нікіфароўскі ў кнізе "Очерки простонародного жителя-бытия в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности" (1895) падкрэслівае значнае скарачэнне лясных масіваў ўвогуле, і асабліва прыгоднага для будоўлі лесу. "Жывыя сведкі апісваемага мінулага не адмовяцца пацвердзіць, што шыкоўна-багатаю разнастайнай наўнасю мясцовыя лсы ўсё лшчэ недалёка адставалі ад тых, што пад назвамі "цёмных, шчырых лясоў, альбо пушч-драмушч" захаваліся толькі ў казках ды песнях. Слухаючы аповесць пра старадаўняе жыццё-быццё, ушк не жадае верыць... бацькоўскаму наведамленню, нібыта якое-небудзь Рытама, цяпер добра бачнае з суседніх вёсак, аддзялялася такімі лясамі, куды не адважваліся заходзіць вядомыя смельчакі, і дзе былі месцы, што не ведалі чалавечай ступні" [8, с. 466].

На працэс інтэнсіўнага вычэрпвання драўнінных рэсурсаў звяртаецца ўвага ў працы, падрыхтаванай і выдадзенай у 1910 г. Статыстычным аддзелам Віцебскай губернскай управы. Паводле апублікаваных даных, колькасць лясоў у Віцебскай губерні ў першае дзесяцігоддзе XX ст. скарацілася больш чым на 1/3 у параўнанні з 40-мі гг. XIX ст. і складала 1.097.753 дзес. (26,9% ад агульнай плошчы губерні). Аўтары не толькі канстатавалі праблему, але і спрабавалі вызначыць яе прычыны: "узмацнёная і, большаю часткай, драпежніцкая эксплуатацыя лесу ўладальнікамі, якія часта змяняліся"; павышэнне попыту на дробны лясны матэрыял; распродаж зямлі сялянам, якія "звычайна хутка нішчаць лес на сваёй зямлі" [9, с. 14]. Апошнія крытычнае выказванне патрабуе ўдакладнення. Сялянскія лясныя ўладанні былі непараўнальна меншымі за казённыя і памешчыцкія. У сялянскіх гаспадарках Віцебскай губерні лясныя ўчасткі займалі толькі 5,8% ад усёй плошчы сялянскіх земляў. У той час як у прыватнаўласніцкіх

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

гаспадарках лясы складалі большую частку ўладанняў [10, с. 240]. На Мазыршчыне ўдзельная вага сям'янак лясцоў ад іх агульнай колькасці складала 7%, прыватнаўласніцкіх і дзяржаўных адпаведна – 73% і 20% [11, с. 35]. Сям'яне бачылі ў лесе перш за ўсё не тавар, а неад'емны элемент жыццёвай прасторы. Для традыцыйнай сям'янскай гаспадаркі драўніна з'яўлялася ўніверсальным прыродным рэсурсам, які выкарыстоўваўся для будоўлі жылля і гаспадарчых пабудов, ацяплення і асвятлення жылля, вырабу транспартных сродкаў, мэблі, посуду і інш. Для шэрагу промыслаў драўніна была ўнікальным сыравінным рэсурсам, які нельга было замяніць іншымі матэрыяламі. Невялікія дзяляны лесе, якія знаходзіліся ва ўласнасці сям'ян, звычайна мелі драўніну невысокай якасці і не маглі забяспечыць вясцоўцаў неабходнымі матэрыяламі. Акрамя таго, свае лясныя ўчасткі сям'яне актыўна распрацоўвалі пад ворыва і пашу. Лес на дрывы прыходзілася браць у памешчыцкіх лясках на ўмовах адпрацовак або платы за кожны воз. Будаўнічы лес набывалі з аплатай за кожнае дрэва. Часам некалькі сям'ян “у складчыну” набывалі лес на корані невялікай дзялянкі [12, с. 464–465]. Аб дрэнным забеспячэнні сям'ян драўнінай сведчаць і этнаграфічныя матэрыялы канца XIX – пачатку XX ст.: “У цяперашні час уся зямля, якая знаходзіцца ў карыстанні сям'ян, ужо ператворана ў ворыва альбо пашу, так што паўсюль сям'яне маюць патрэбу ў дрэвамі лесе і прымушаны набываць яго, альбо красці ў памешчыкаў” [13, с. 12].

Лясныя рэсурсы і недатыкальнасць уласнасці.

Дыферэнцыяванае стаўленне беларускіх сям'ян да ўласнасці надзвычай яскрава праўлялася ў адносінах да прыродных рэсурсаў. Звернемся да этнаграфічных матэрыялаў канца XIX – пачатку XX ст. Паводле Э. Еленьскай, жыхары в. Камаровічы Мазырскага павета не бачылі нічога заганнага ў тым, каб “высекчы некалькі дрэў у лесе”. Падобныя ўчынкі, разам з некаторымі іншымі дзеяннямі па прысвойванню чужой уласнасці (“сцягнуць пляшку альбо слоік”, “сарваць мімаходам трошкі садавіны”) не разглядаліся вясковай грамадскасцю як злачынства [14, с. 54].

Паводле ўспамін М. Ганчарыка, напачатку XX ст. у яго роднай вёсцы Клянкі былога Ігуменскага павета Мінскай губерні нарыхтоўка матэрыялу для саннага і калёснага промыслу – дубу, ясеню, клёну – жыхарамі вёскі ажыццяўлялася ў бліжэйшым прыватнаўласніцкім лесе і звычайна ўначы [15, с. 16–17].

Ч. Пяткевіч наступным чынам ахарактарызаваў адносіны беларускіх сям'ян да лясных рэсурсаў: “... не лічацца за злачынства крадзяжы дрэў і дзікіх пладоў, а таксама жывёлы і птушак як з панскіх лясцоў, так і казённых, бо – ані пан, ані казна не садзілі, не палівалі і не гадавалі, а Бог даў для ўсіх людзей” [16, с. 649]. Характэрную фармулёўку маральна-этычнай пазіцыі сям'ян адносна крадзяжу лесе прывёў П. В. Шэйн: “Які гэто зрэх украсіць, свіснуць якую кольвек штуку лесе? Ні пан яго сеяў, ні ён яго садзіў, ні поліваў, а Бог ласкавы яго даў і нам бедным жыўціца казаў. Лесе, як то кажэ, быў до нас і будзе по нас” [13, с. 95]. Апошнія дзве цытаты ўтрымліваюць надзвычай важнае ўказанне на светапоглядную аснову спецыфічных адносін да крадзяжу лясных рэсурсаў. У міфапаэтычнай карціне свету беларусаў лесе суадносіцца з боскім сегментам светаўтварэння: “Лесе сам Бог засеяў”; “Лесе насеіў Бог, ніхто яго ні росыціў, не годуваў...”; “Лесе – Божы гай” [17, с. 190]. У адпаведнасці з гэтым, ляснымі багаццямі, як “божым дарам”, мог карыстацца ў роўнай ступені кожны чалавек. Акрамя таго, у народных уяўленнях лесе з'яўляўся прасторай, якая функцыянавала па сваіх уласных законах, што маглі істотна адрознівацца, а часам і супрацьпастаўляцца законам “чалавечым” альбо грамадскім (“У лесеі злодзей не злодзей”).

Лясныя рэсурсы і савецкая ўлада (20-я гг. XX ст.)

Масштабныя геапалітычныя і сацыяльна-эканамічныя змены, якія мелі месца ў другім дзесяцігоддзі XX ст., адбіліся на традыцыйнай сістэме лесакарыстання беларусаў. У пачатку 1920-х гг. на той тэрыторыі Беларусі, дзе ўсталявалася савецкая ўлада, сітуацыя ў сферы выкарыстання лясных рэсурсаў фарміравалася пад уплывам сацыяльна-эканамічных наступстваў працяглых ваенных дзеянняў, змены ўлады і нестабільнай грамадска-політычнай сітуацыі, раздзялення і уваходжання частак тэрыторыі Беларусі ў склад розных дзяржаўных утварэнняў. Пасля разбурэння існуючай сістэмы лесаўласніцкіх адносін адбываецца працэс фарміравання новай лесагаспадарчай сістэмы на сацыялістычных пачатках. Асноўнымі кірункамі структурнай рэарганізацыі лесагаспадарчага комплексу сталі цэнтралізацыя кіравання і нацыяналізацыя прыродных рэсурсаў.

Напачатку 1920-х гг. на тэрыторыі савецкай Беларусі ажыццяўляюцца захады па ўліку і апісанню лясцоў. Гэта было абумоўлена імкненнем дзяржаўнага кіраўніцтва ўпарадкаваць сістэму лясной гаспадаркі для далейшай інтэнсіўнай распрацоўкі лясных рэсурсаў, а таксама для захавання і аднаўлення ляснога фонду. Праведзеныя мерапрыемствы выявілі значнае скарачэнне лясных масіваў (гл. мал. 1). З 1914 г. па 1923 г. плошча лясцоў на тэрыторыі БССР у межах 1921 г. (Бабруйскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Мазырскі, часткова Мінскі і Слуцкі паветы) скарацілася на 9,2% і складала 1 792 525 дзес. (у 1914 г. –

1 974 243 дзес.) [18, с. 1–2]. Крытычная сітуацыя з ляснымі ўгоддзямі склалася ў Віцебскай губерні, большасць павеатаў якой былі вернуты ў 1924 г. БССР. Згодна з данымі 1927 г., лясістасць Аршанскай і Віцебскай акруг была самай нізкай па рэспубліцы – пакрытыя лесам плошчы складалі адпаведна 16,5% і 14,9% ад іх тэрыторыі [19, с. 6]. У больш спрыяльным становішчы знаходзілася Полацкая акруга, якая разам з Мазырскай і Мінскай уваходзіла ў тройку самых багатых лесам частак БССР.

Падчас Першай сусветнай і Польска-савецкай вайны беларускія тэрыторыі з’яўляліся не толькі арэнай ваенных дзеянняў, але і месцам доўгатэрміновага размяшчэння расійскіх, нямецкіх, польскіх войскаў. З “Працікола паседжання з’езду лесаводаў і прадстаўнікоў павятовых Зямельных аддзелаў Камісарыята земадзела С.С.Р.Б.” (31 жніўня 1920 г., г. Мінск): “Амаль ва ўсіх павеатах велізарныя плошчы лясоў пашкоджаны, а ў некаторых выпадках і зусім знішчаны пажарамі ... нярэдка прычынай былі падпалы лясоў, якія ажыццяўляліся адступаўшымі польскімі войскамі ... У многіх павеатах, асабліва ў прыфрантавой паласе, лясы моцна знясілены драпежніцкімі вырубкамі акупантаў: немцамі і палякамі” [20, л. 143–144]. Спрыялі змяншэнню лясных багаццяў: велізарны попыт на драўніну з боку дзяржавы; паліўны крызіс; масавыя самавольныя вырубкі дрэў мясцовым насельніцтвам; хлебны крызіс, які прымушаў расчышчаць пад ворыва лясныя плошчы; лясныя пажары [18, с. 1].

Згодна з Дэкрэтам “Аб зямлі” ад 8 лістапада 1917 г. усе лясы пераходзілі ў выключнае карыстанне дзяржавы [21, с. 11]. Дэкрэт “Аб лясках” ад 27 мая 1918 г. заканадаўча замацаваў нацыяналізацыю лясоў. Дэкларавалася адмена прыватнай уласнасці на лясныя рэсурсы, якія аб’яўляліся “агульнанародным здабыткам (достоянием)” [22]. Нацыяналізацыя нярэдка разумелася сялянамі як працэс перадачы лясоў мясцовому насельніцтву. Вынікам сталі масавыя несанкцыяваныя вырубкі. Са справаздачы па лясной гаспадарцы 1922 г.: “Абвяшчэнне лясоў агульнанародным здабыткам ў 1918 г. было скажона зразумелае насельніцтвам, якое стала распараджацца лясамі на свайму меркаванню, лічачы, што лес належыць кожнаму грамадзяніну. Нягледзячы на зварот да насельніцтва Саўнаркама Р.С.Ф.С.Р. і тлумачэння ім значэння “агульнанароднага здабытку”, насельніцтва па ранейшаму не перастала секчы лес, расчышчаць маладнякі, выпальваць і карчаваць лес з мэтай узворвання... Лясная адміністрацыя і варта, якая абараняе ад раскрадання дзяржаўнае дабро не толькі не падтрымліваеца насельніцтвам і мясцовымі ўладамі, але наадварот пераследуецца. Ёсць шмат выпадкаў забойства” [23, л. 174].

Каб задаволіць патрэбы сялян у драўніне, а таксама дзеля падтрымкі сельскай гаспадаркі ў 1924 г. з агульнага ляснога фонду былі вылучаны лясы мясцовага значэння і былі перададзены сялянам у “бестэрміновае і дармавое карыстанне”. У 1928 г. плошча лясоў мясцовага значэння складала 516 073 га альбо 16% лясоў дзяржаўнага значэння [24, с. 11]. Значныя лясныя плошчы ўвайшлі ў Зямфонд (табл. 1). Большая частка лясоў мясцовага значэння (96%) перайшла ў калектыўнае карыстанне сялянскіх аб’яднанняў, сельска-гаспадарчых камун і саўгасаў, у індывідуальным карыстанні знаходзілася астатнія 4% [24, с. 8].

Табліца 1

Лясы мясцовага значэння і Зямельнага фонду

Гады	Лясы мясцовага значэння (Га)	Лясы ў Зямфондзе (Га)
1925	361 782	300 000
1926	449 140	362 966
1927	511 373	422 707
1928	516 073	441 238

Нягледзячы на гэты крок, дэфіцыт у драўніне па-ранейшаму заставаўся актуальнай праблемай для сельскага насельніцтва. Спецыяліст у галіне лесазнаўства Я. Седашоў у 1925 г. адзначаў, што толькі ў двух з дзесяці акруг (Мазырскай і Барысаўскай) ёсць магчымасць адпусіць неабходную сялянам колькасць будаўнічага лесу і дроў [25, с. 12–13]. Па меркаванні даследчыка, амаль паўсюль на тэрыторыі БССР лясы былі высечаны “на дзесяць гадоў наперад” у значнай ступені з-за спусташальных, бескантрольных дрэварыхтовак мясцовага насельніцтва [25, с. 16]. Аднак трэба памятаць, што у 1920-я гг. лясныя рэсурсы былі надзвычай запатрабаваныя дзяржавай: “Зразумела, што Рабоча-Сялянскі ўрад ня можа пакінуць фабрыкі, заводы і чыгункі без лесу, ня можа пайсці на шлях скарачэння прамысловасці Беларусі, ня можа адмовіць бязлеснай Украіне ў частцы нашага лесу, ня можа не выдзеліць частку лесу на экспарт за мяжу” [25, с. 11]. Паводле В.Ф. Багінскага, з канца 20-х гг. і да 40-х гг. XX ст. лес у СССР стаў “валютай”, якой разлічваліся за машыны і абсталяванне. У асобныя гады гэтага перыяду аб’ёмы нарыхтовак драўніны ў БССР даходзілі да 25 млн. м³/год, а ў сярэднім складалі 18 млн. м³ [6, с. 55].

Архіўныя дакументы і лесагаспадарчая літаратура 1920-х гг. сведчаць аб павелічэнні колькасці лясных парушэнняў з боку сельскага насельніцтва, у прыватнасці: недазволена нарыхтоўкі драўніны,

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

выпас хатняй жывёлы, высечка і расчыстка пад ворыва. Імкненне кіраўніцтва лясной галіной выявіць глыбінныя прычыны такіх адносін сялян да лесу прыводзіла да цікавых вывадаў, адзін з якіх, змешчаны ў дакуменце-справаздачы 1922 г., прывядзём ніжэй: *“Няма ніякага сумневу, што такое стаўленне насельніцтва да лесу пакоіцца на векавой цемры і прадузятасцях, што лес нібыта вораг селяніна і што яго трэба як мага болей знішчаць. Трэба абмовіцца, што так глядзела насельніцтва толькі на казённыя і памешчыцкія лясы, свае ж кавалкі насельніцтва засцерагала добра. Калі б кожны грамадзянін усведамляў, што самавольнай рубкаю лесу, расчысткай і выпальваннем маладняку ён прыносіць непараўнальную шкоду самому ж сабе, погляд бы на лес змяніўся”* [23, л. 174].

Сярод прычын актывізацыі лесанарыхтоўчай дзейнасці сялян звыш ўласна гаспадарчых патрэб былі матывы сацыяльна-псіхалагічнага характару. Архіўныя дакументы зафіксавалі факты несанкцыяваных вырубак лесу вайскоўцамі: *“У апошні час наступаюць у Лясны аддзел звесткі аб самавольных парубках лесу, што ажыццяўляюцца не толькі мясцовым насельніцтвам, але і вайсковымі часткамі і няўзброеная лясная варта пазбаўленая магчымасці аказаць супраціў”* [20, л. 52]. Напачатку 1920-х гг. Камісарыят Землекарыстання нават звяртаўся ў Саўнаркам Беларусі з просьбай прыпыніць *“самавольныя і бесси́стэмныя рубкі лесу”* вайсковымі часткамі Захфронту [20, л. 53]. Як можна меркаваць, дзеянні чырвонаармейцаў выклікалі адпаведную рэакцыю сялян, якія жадалі захаваць лепшы лес для сябе.

Меры па ахове лясоў, якія прымаліся савецкай адміністрацыяй на першых этапах былі малаэфектыўнымі. Важнейшай праблемай у сферы кантролю за ляснымі рэсурсамі было кадровае пытанне. Напачатку 1920-х гг. востра адчуваўся дэфіцыт лясных работнікаў, абумоўлены ў значнай ступені мабілізацыяй і бежанствам ваенных гадоў. Матэрыяльнае становішча лясной варты было складаным, яна не была забяспечана самым неабходным – зброяй, транспартам, формай. Нярэдкамі былі службовыя злоўжыванні: *“...ахова лесу знаходзіцца ў руках мясцовага насельніцтва, які бачыць у ім невычэрпнае багацце, за кошт якога заўсёды гатова палегіцьць свай эканамічны дабрабыт. Няма ніякіх сумневаў, што ляснік, жывучы ў свай вёсцы, нярэдка наступе на службу ў лясное ведамства толькі з мэтай палегіцьць не толькі свай становішча, але і становішча свай сваякоў і суседзяў”* [23, л. 132]. У Загадах Полацкага Акруговага Інспектара Лясоў за 1926 г. утрымліваюцца звесткі аб дысцыплінарных мерапрыемствах (вымовы, звальненні) па такіх службовых парушэннях, як нядбалыя адносіны да службы і адхіленне ад спаўнення службовых абавязкаў, неправідовы водпуск лесу, водпуск лесу без лесасечнага білету, дапушчэнне вялікіх вырубак у сваім абходзе, неэканамічная растрата патронаў, неатрыманне ў тэрмін грошаў па білетам і інш. [26, лл. 29, 55]

Збіральніцтва і рыначныя адносіны.

Збіральніцтва як адна з традыцыйных форм лесакарыстання ўключае збор і нарыхтоўку харчовых, лекавых, кармавых і тэхнічных рэсурсаў лесу. Функцыянальна ў збіральніцтве выразна прасочваецца дзве тэндэнцыі: нарыхтоўка лясных рэсурсаў для ўласнага спажывання і промыславая нарыхтоўка з мэтай далейшай рэалізацыі (продажу). На сучасным этапе збіральніцтва вылучаецца сярод іншых форм лесакарыстання агульнадаступнасцю і высокай прыбытковасцю для мясцовага насельніцтва. Гэта абумоўлена тым, што даход ад збору грыбоў і ягад не абкладаецца падаткам; занятак амаль не патрабуе ўкладання ўласных сродкаў; няма неабходнасці ў атрыманні адпаведных дазвонаў на збор грыбоў і ягад (ліцэнзій, лясных білетаў). Згодна з артыкулам 42 Ляснога кодэкса Рэспублікі Беларусь, грамадзяне маюць права свабодна знаходзіцца на тэрыторыі ляснога фонду і бясплатна збіраць для задавальнення ўласных патрэб дзікарослыя ягады, ягады, арэхі, грыбы, іншыя харчовыя лясныя рэсурсы, лекавыя расліны, тэхнічную сыравіну і г.д. [4].

Зварот да традыцыйных промыслаў (палявання, збіральніцтва, рыбалоўства і інш.) нярэдка звязаны з недахопам сродкаў да існавання. Эканамічны крызіс, пераход да рыначных адносін, павелічэнне попыту на асобныя віды дзікарослай сыравіны (у тым ліку – за межамі Беларусі), удасканаленне тэхналогій кансервавання раслінных харчовых рэсурсаў спрыялі росту промыславых нарыхтовак грыбоў і ягад у 90-я гг. XX ст. Сталы попыт на дзікарослыя ягады і грыбы (пераважна лісчкі і белыя) зрабіў збіральніцтва істотнай, хоць і сезоннай, крыніцай прыбытку для сельскага насельніцтва Беларусі.

Пераважнае месца ў нарыхтоўках дзікарослых ягад займаюць бруснічныя культуры. Найбольшай папулярнасцю сярод насельніцтва Беларусі карыстаецца збор чарніц. Гэтаму спрыяе той факт, што дадзеная ягада расце практычна паўсюль, а сярэдняшматлетнія біялагічныя запасы чарніц складаюць прыблізна 40 тыс. тон, альбо 78% ад агульных запасаў усіх ягаднікаў сямейства Бруснічныя [27, с. 5].

Згодна са справаздачнай інфармацыяй абласных камітэтаў прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя, у апошні час назіраецца павелічэнне колькасці суб’ектаў гаспадарання, якія займаюцца закупкай дзікарослых раслін у насельніцтва, і рост аб’ёмаў нарыхтоўкі грыбоў і ягад (табл. 2).

Інфармацыя аб закупцы (нарыхтоўцы) дзікарослых ягад і грыбоў у Віцебскай вобласці
(паводле даных Галоўнага ўпраўлення статыстыкі сельскай, лясной гаспадаркі і навакольнага асяроддзя
Нацыянальнага статыстычнага камітэта Рэспублікі Беларусь)

Назва дзікарослай прадукцыі	Аб'ём нарыхтаванай прадукцыі па гадах (у тонах)	
	2000	2009
Чарніцы	57	1774
Буякі	82	139
Журавіны	97	400
Грыбы (свежыя)	104	263

Больш актыўнае ўкараненне рыначных механізмаў у лесагаспадарчыя адносіны адбілася на традыцыйнай сістэме самаарганізацыі беларусаў у сферы выкарыстання прыродных рэсурсаў. У мінулым збіральніцтва рэгламентавалася звычайным правам, якое вызначала агульны парадак, спосаб і час збірання. Парушэнне агульнапрынятых правіл асуджалася грамадскай думкай, аўтарытэт якой быў надзвычай высокім [28, с. 45].

Падчас збору лясных дароў выяўлялася беражлівае, паважлівае стаўленне беларусаў да лясной прасторы і акаляючай флары. Яркі акрэслены экафільны характар традыцыйных ведаў беларусаў аб мясцовай флоры і фауне адзначае ў сваіх працах беларускі этнолаг К.А. Шумскі [29, 30].

Адным з важнейшых прынцыпаў традыцыйнага лесакарыстання было захаванне меры. Стараліся не выбіраць ягады і арэхі дарэшты: *“Дзеці па арэхі ідуць: “Дзеці, вавёрачкам пакіньце”. І ўжо ўсё, ужо там не абрываюць усе, пакідаюць вавёрачкам”*¹. Паважаць лес і яго багаці прывучалі з дзяцінства. Адпраўляючы дзяцей у лес, казалі не браць зусім маленькія грыбы: *“Мы прэказваем меншым, што як толькі маленечка шляпка, то ўжэ не чапай, чэрэз два дні прыдзеці – ужэ нармальныя с тоўстай ножкай такой...”*², не чапаць птушыныя гнёзды: *“Эта мама строга-настрога і дажэ прэказвала, што некагда еслі найдзеш гнездо, не гледзі скоко еіц і не шчытай, бо іначэ прападуць птушанята”*³.

У цяперашні час функцыі рэгулявання эксплуатацыі лясных рэсурсаў ажыццяўляюцца камітэтам і інспекцыямі прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя, Дзяржаўнай інспекцыяй аховы жывёльнага і расліннага свету пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь.

Неадназначнай і надзвычай актуальнай праблемай з'яўляецца выкарыстанне механічных прыстасаванняў пры зборы ягад, а часам і грыбоў. Пры зборы ягад, асабліва промыславым, сёння даволі шырока ўжываюцца т.зв. “камбайны” альбо “часалкі” (лакальныя назвы – “грабёнка”, “бралка”, “шкрэбалка”). Частка апытаных пагадзілася з тым фактам, што такі спосаб збору можа нанесці шкоду ягаднікам і грыбніцам. Сярод інфарматараў сельскага насельніцтва, пераважна старэйшай узроставай групы, зафіксаваны крайне негатыўныя ацэнкі выкарыстання механічных прыстасаванняў пры зборы лясных дарункаў: *“А ягод много было, а грыбоў сколько было! Цепер нема столько, тепер этыма шкрэбалкамі павышкрэбаюць. Раней только руками”*⁴. Разам з тым, значная частка апытаных адмаўляла шкоднае ўздзеянне камбайнаў альбо пазначала, што гэта залежыць ад тэхналогіі збора. Адзначым, што шкоднымі лічацца прыстасаванні (камбайны) з вострымі краямі кромкі, такім чынам, выкарыстанне традыцыйных драўляных шкрэбалак не наносіць значнага ўрону флоры. З экалагічнымі парушэннямі звязана парушэнне срокаў збору ягад, у прыватнасці журавін.

Камерцыйная зацікаўленасць у харчовых рэсурсах лесу спараджае своеасаблівую канкурэнцыю сярод мясцовага насельніцтва. Нягледзячы на ўдзел у промыславым зборы грыбоў і ягад беларусаў усіх узроставай груп, залішня прага да атрымання прыбытку ад продажу лясных дароў часам асуджаецца сельскімі жыхарамі старэйшага пакалення: *“Цяпер ня так. Ай, па адным ходзюць, хаваюцца, каб дзе, дзе хто найдзець лепшыя ягады, не чакаюць адзін аднаго. Уперад хадзілі, дружнейшыя былі людзі, уперад хадзілі стадай, а цяперака – па адным, каб ніхто ня відзеў, як куды хто ідзець”* [31, с. 332]; *“Сегодня людзі не тья, шо булі когдато, когдато одзін чоловік і не йшоў. Збіраліся, іншы раз чоловік дзесяць.*

¹Запісана Бабіч А.Ю. 11. 2010 г. ад Евоста Ганны Аляксандраўны, 1931 г.нар. (нар. у вёсцы Кукавічы Капыльскага раёна Мінскай вобласці) у в. Валёўка Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл.

²Гл. спасылку 1.

³Зап. Бабіч А.Ю. 11. 2010 г. ад Мацейчык Алены Іосіфаўны, 1937 г.нар. у в. Валёўка Навагрудскага р-на Гродзенскай вобласці.

⁴Зап. Бабіч А.Ю. 06. 2010 г. ад Клімовіч Марыі Іванаўны, 1933 г. нар. у г.п. Целеханы (нар. у в. Краі Івацэвіцкага р-на) Івацэвіцкага р-на Брэскай вобл.

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

Там і обед возьмем ... і песні поём, там і всё. Не было ш такога, шо от на грошы ягоды бэрут здают. А сегонні – ўсё, аднэ чэрэз аднэ лецят, ніхто нікому не скажэ... Вот цебэ такі стаў народ”⁵.

Такім чынам, істотны ўплыў сацыяльна-эканамічных працэсаў на этнічную культуру лесакарыстання (а шырэй – культуру прыродакарыстання) відавочны. Змены ў гаспадарчым і грамадскім жыцці спрычыняліся да зрухаў ва ўнутраных і знешніх рэгулятыўных механізмах узаемадзеяння чалавека і лясной прасторы. Асабліва выразна гэта можна прасачыць у перыяды маштабных сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў і крызісаў.

Ваганні лясістасці, якія мелі месца на тэрыторыі Беларусі ў XX ст., у першую чаргу былі звязаны з выкарыстаннем драўнінных рэсурсаў у прамысловых маштабах, ваеннымі канфліктамі, паліўным і харчовым крызісамі. Несанкцыяваныя вырубкі лясоў беларускімі сялянамі найчасцей былі абумоўлены аб’ектыўнай патрэбай у драўніне, а таксама імкненнем пашыраць свае сельскагаспадарчыя ўгоддзі.

Шматвекавы вопыт узаемадзеяння чалавека з прасторай лесу ў працэсе гаспадарчай дзейнасці вызначыў спецыфіку культуры лесакарыстання беларусаў. Яе характэрнымі рысамі было ашчаднае і паважлівае стаўленне да лесу і яго багаццяў. Традыцыйныя формы лесакарыстання былі арганізаваны такім чынам, што не павінны былі перашкаджаць натуральнаму ўзнаўленню прыродных рэсурсаў.

Разуменне права ўласнасці на лясныя рэсурсы ў традыцыйным светаўспрыманні было неадназначным. Як можна меркаваць, самавольныя вырубкі дрэў у казённых, панскіх, а пасля нацыяналізацыі – дзяржаўных лясах, не асуджаліся з боку вясковай грамады. Выкарыстанне гэтых рэсурсаў у пэўнай ступені апраўдавалася своеасаблівым міфалагічным статусам лясной прасторы ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў. Само размеркаванне прыродных рэсурсаў дзяржавай/законам/уладай падавалася несправядлівым. Пад уздзеяннем дадатковых фактараў (геапалітычных, дэмаграфічных, псіхалагічных, сацыяльных, эканамічных і інш) імкненне ўжыць як мага болей ад прыроды ўзрастала, а любая рэгламентацыя ў сферы лесакарыстання “звонку” ўяўлялася мясцоваму насельніцтву непрымальнай.

ЛІТАРАТУРА

1. Багинский, В.Ф. Лесопользование в Беларуси: история, современное состояние, проблемы и перспективы / В.Ф. Багинский, Л.Д. Есимчик. – Минск : Беларуская навука, 1996. – 367 с.
2. Реймерс, Н.Ф. Природопользование : словарь-справ. / Н.Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
3. Міксюк, Р.В. Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па экалогіі і лесазнаўству / Р.В. Міксюк, Л.М. Ражкоў. – Минск : БТІ ім. С.М. Кірава, 1992. – 65 с.
4. Лесной кодекс Республики Беларусь: от 14 июля 2000 г. №420-3: текст по сост. на 22 февр. 2009 г. – Минск: Амалфея, 2009. – 100 с.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Т. 5: К-Л / Уклад. В.У. Мартынаў, І.І. Лучыц-Федарэц; Рэд. В.У. Мартынаў. – Минск : Навука і тэхніка, 1978. – 320 с.
6. Багинский, В.Ф. Состояние и перспективы лесопользования в Республике Беларусь // Науковий вісник. – Український державний лісотехнічний університет. – 2004. – Вип. 14.5. - 1. Лісознавство, лісівніцтво, лісова навука і освіта. – С. 54-57.
7. История лесного дела Беларуси : в 2 ч. – Ч. 1. История народов и леса Беларуси в антропогене. Ч. 2. Динамика лесистости, породного состава и лесовосстановления Беларуси / В.П. Тарасенко [и др.]. – 2-е изд. – Гомель : ИЛ НАН Беларуси, 2004. – 302 с.
8. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : Губ. тип., 1895. – 552 с.
9. Хозяйственное положение и промыслы сельского населения Витебской губернии / Стат. отд-ние Витеб губ. управы по делам зем. хоз-ва. – Витебск : Губ. тип., 1910. – 123 с.
10. Россия: полное географическое писание нашего Отечества. – Т. 9: Верхнее Поднепровье и Белоруссия / Под ред. В.П. Семенова. – СПб. : Изд. А.Ф. Девриена, 1905. – 620 с.
11. Канцэльсон, С.І. Лясная гаспадарка Мазыршчыны / С.І. Канцэльсон // Наш край : штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інбелкульце. – 1928. – № 8-9 (35-36). – С. 35-37.
12. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён : у 3 т. – Т. 2: Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абергауз [і інш.]; пад рэд. В.П. Панюціча. – Минск : Бел. навука, 2002. – 552 с.
13. Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П.В. Шейн. – СПб. : Тип. имп. Акад. наук, 1902. – Т. 3. – 596 с.
14. Jeleńska, E. Wieś Komarówicze w powiecie mozyrskim, [odbitka] / E. Jeleńska. – Wisła (Warszawa). – Т. V. – 1892. – S. 54.

⁵Зап. Бабіч А.Ю. 06. 2010 г. ад Сліж Соф’і Уладзіміраўны, 1932 г. нар. у в. Вулька Целяханская Івацэвіцкага р-на Брэсцкай вобл.

15. Ганчарык, М.М. Шлях ад пачатку стагоддзя: успам. / Уклад., прадм., камент. М. Токарава. – Мінск : ННАЦ імя Ф.Скарыны, 2003. – 290 с.
16. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2004. – 670 с.
17. Володина, Т.В. Мифологический статус и ритуальные функции леса в народной медицине белорусов / Т.В. Володина, В.А. Лобач // Этноботаника : растения в языке и культуре / Отв. ред. В.Б. Колосова, А.Б. Ипполитова. (ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Труды Института лингвистических исследований РАН / Отв. редактор Н.Н. Казанский. – Т. VI. Ч. 1). – СПб. : Изд-во «Наука», 2010. – С. 190–199.
18. Седашев, Я.Н. Лесное хозяйство в Белорусской Советской Социалистической Республике / Я.Н. Седшев. – Минск : Нар. ком. землед. ССРБ, 1923. – 15 с.
19. Седашев, Я.Н. Богата ли Белоруссия лесом? / Я.Н. Седашев. – Гомель : Тип. «Полеспечать», 1928. – 16 с.
20. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 48. – Оп. 1. – Д. 287. Переписка с отделами Наркомзема и др. учреждениями и организациями БССР по хозяйственным, финансовым и др. вопросам сельского и лесного хозяйства. Протокол заседания съезда лесоводов и представителей уездземотделов от 31 авг. 1920 г. Протокол заседания коллегии лесного отдела от 25 января 1921 г.
21. Из декрета Второго Всероссийского съезда Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов “О земле”, 8 ноября 1917 г. // Советская лесная экономика. Москва-Север. 1917-1941 гг. : сб. док-в и мат-в / сост. В.Г. Макуров, А.Т. Филатова. – Петрозаводск, 2005. – № 1. – С. 11.
22. О лесах: Декрет СНК РСФСР, 27 мая 1918 г. // Сб. узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1918. – № 42. – Ст. 522.
23. НАРБ. – Ф. 48. – Оп. 1. – Д. 344. Отчёты управлений землеустройства, водного хозяйства и мелиорации, Главного управления народными имениями, Лесного управления, отделов Управления земледелия, ветеринарного, Центроземсклада, Белорусской агрономической станции, Минской опытной болотной станции о работе за январь – октябрь 1922 г. и планы работ на 1923 г.
24. Міхасенка, Е. Лясы мясцовага значэння на Беларусі і гарыстанне імі / Е.П. Міхасенка. – Мінск : Белдзяржвыд, 1929. – 34 с.
25. Седашев, Я.Н. Отпуск леса трудовому населению в Советской Социалистической Республике / Я.Н. Седашев. – Минск : Изд. Упр. лесами Наркомзема БССР, 1925. – 50 с.
26. Зональный государственный архив в г. Полодке. – Ф. 288. – Оп. 1. – Д. 4. Борковичское лесничество Полоцкого окружного земотдела. Руководящие материалы и переписка о личном составе лесничества, борьба с лесонарушениями и др. 1925-1926 гг.
27. Волчков, В.Е. Влияние разного светового режима на рост и развитие черники в условиях культуры / В.Е. Волчков, Т.Р. Моисеева, И.В. Маховик // Проблемы лесоведения и лесоводства : сб. науч. тр. ИЛ НАН Беларуси. – Вып. 70. – Гомель : Институт Леса НАН Беларуси, 2010. – С. 5–11.
28. Беларусы : у 8 т. – Т. 1 : Прамысловыя і рамесныя заняткі / Рэдкал.: В.К. Бандарчык, М.Ф. Піліпенка, В.С.Цітоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 351 с.
29. Шумскі, К.А. Традыцыйныя экалагічныя веды беларусаў у XIX – пачатку XXI ст. / К.А. Шумскі. – Мінск: БДАТУ, 2011. – 192 с.
30. Шумскі, К.А. Мясцовая фауна ў традыцыйнай культуры беларусаў (XIX – пачатак XX ст.) / К.А. Шумскі // Вес. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. Гісторыя. Эканоміка. Права. – 2007. – № 1 – С. 15–20.
31. Полацкі этнаграфічны зборнік / Уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Вып. 2: Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. – Ч. 2. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – С. 368.

УДК 398.3

**СТАТУСНЫЯ ХАРАКТАРЫСТЫКІ МУЖЧЫНЫ-ЗНАХАРА
Ў ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ
(ПАДЗВІНСКАЯ ТРАДЫЦЫЯ НА АГУЛЬНАЭТНІЧНЫМ ФОНЕ)**

д-р філал. навук, дац. Т.В. ВАЛОДЗІНА

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск

Прадстаўлены аналіз статусных характарыстык асобы мужчыны-знахара ў традыцыйнай культуры беларусаў, а менавіта: пол, як скалдальнік сацыяльнага статусу, амбівалентнасць сілы/ведаў знахара, узаемаадносін з прыродным светам, далучанасць яго да царквы, вера, ахрышчанасць, рамесная дзейнасць і сацыяльныя аспекты статусу знахара.

Падрыхтаваны ў рамках гранта БРФФІ-РГНФ «Традиционный культурно-языковой ландшафт белорусско-русского (Витебско-Смоленского) пограничья XX – начала XXI в.: символика фольклорных образов, ритуальные функции и их коммуникативные репрезентации», дамова №Г14РП-003.